

Фаст О. О.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін**Інституту права та суспільних відносин**Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»***ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА ОСОБИСТІТЬ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ТА ПРАВОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ****STATE POWER AND PERSONALITY IN BYZANTINE EMPIRE:
BASIC FEATURES OF THE STATUS AND LEGAL RELATIONS**

Стаття присвячена виявленню уявлень про природу та умови легітимності державної влади у Східній Римській (Візантійській) Імперії. Показана еволюція античних державно-правових уявлень про природу та межі реалізації влади, політичні права та обов'язки особистості у правовій системі та філософсько-правовій думці Візантії. З'ясовано, що закон не встановлював відповідальності господарів за жорстокість до рабів, однак візантійська суспільно-правова думка рішуче засуджувала такі аморальні прояви та закликала громадян бути милосердними. Вірогідно, суспільний осуд став одним із факторів відмирання інституту рабства. Перехід від античного Риму до середньовічної Візантії позначився суттєвими змінами у соціально-правовому статусі жінки. За класичним римським правом жінка не була самостійним суб'єктом цивільного права та була повністю залежною від чоловіка, батька, опікуна, а будь-які самостійні політичні права жінок заперечувалися і поготів. Жінка завжди знаходилася в тіні свого чоловіка і лише користувалася перевагами його соціального статусу. Зроблено висновок, що Римські республіканські традиції знайшли втілення у візантійському політично активному суспільстві. Легітимність державної влади на чолі з імператором зумовлювалась служінням суспільній користі. Разом із тим влада імператора була юридично нічим не обмежена. Єдиним способом висловлення недовіри до правлячого монарха, який перетворився на тирана, було позбавлення його влади шляхом повстання. На відміну від античного права, візантійська суспільно-правова думка під впливом християнства починає розглядати кожну людину як незаперечну цінність. Проте такий «гуманізм» мав доволі специфічні особливості. Для Візантії, так само як і для тогочасної Західної Європи, характерною є концепція «дистрибутивної рівності». Цей підхід передбачає замість гарантування кожному рівних прав надання кожному індивідуального обсягу прав та обов'язків, зумовленого його соціальною роллю. Візантійське законодавство має тенденцію до урівнення цивільних та сімейних гендерних прав. Разом із тим у соціально-політичній сфері жінки залишалися суттєво обмеженими у правах та можливостях.

Ключові слова: *Візантія, Східна Римська Імперія, історія права, державна влада, правовий статус людини, середні віки.*

The evolution of ancient state-legal ideas about the nature and limits of the exercise of power, political rights and responsibilities of the individual in the legal system and philosophical and legal thought of Byzantium is shown. It was found that the law did not hold the owners responsible for the cruelty of the slaves, but the Byzantine public-law opinion strongly condemned such manifestations as immoral and called on the people to be merciful. Probably, public condemnation became one of the factors in the dying away of the institution of slavery. The transition from ancient Rome to medieval Byzantium was marked by significant changes in the social and legal status of women. According to classical Roman law, a woman was not an independent subject of civil law and completely dependent on her husband, father, guardian. All the more, they denied any independent political rights for women. The woman was always in the shadow of her husband and only took advantage of his social status. It is concluded that Roman republican traditions were embodied in a Byzantine politically active society. The legitimacy of state power led by the emperor was conditioned by the service to the public good. However, the power of the emperor was not legally restricted. The only way to express distrust of the ruling monarch who turned into a tyrant was to deprive him of power by rebellion. Unlike ancient law, Byzantine social and legal thought, under the influence of Christianity, begins to treat every person as an undeniable value. However, such "humanism" had rather specific features. Byzantium, as well as Western Europe of that day, is characterized by the concept of "distributive equality". This approach involves, instead of guaranteeing everyone equal rights, granting each individual a set of rights and obligations based on his or her social role. Byzantine law tends to equalize civil and family gender rights. However, in the socio-political sphere, women remained significantly restricted in their rights and opportunities.

Key words: *Byzantine, Eastern Roman Empire, history of law, state power, legal status of personality, Middle Ages.*

Постановка проблеми. Візантія – пряма наступниця античної Римської імперії та єдина держава Європи, яка в епоху Середньовіччя повною мірою зберегла власну античну спадщину. За рівнем розвитку ремесел і торгівлі, інтенсивністю міського життя Візантія періоду раннього Середньовіччя випереджала країни Західної Європи [1, с. 453].

За свою майже тисячолітню історію Візантійська імперія пройшла шлях від наймогутнішої держави Європи і Середземномор'я до крихітної, оточеної ворогами країни на сході Балкан. Географічне розташування Візантії зумовило утворення унікальної правової культури, яка формувалася під дією потуж-

них європейських та азійських культурних впливів. В результаті виникла своєрідна модель взаємодії держави і суспільства, заснована на специфічному розумінні соціально-правової природи особистості. Візантійська концепція правового статусу людини формувалася на перетині античних та християнських, західних та східних традицій.

Разом із тим Візантія і сама справляла потужний культурний вплив на молоді Європейські держави. Найбільш відчутно культурна експансія «держави ромеїв» позначилася на правових системах країн Східної Європи. Зокрема, сусідство Візантії з південними слов'янами істотно вплинуло на їх швидкий

перехід від протодержавних утворень до ранніх державних форм на основі феодалного укладу [2, с. 127]. Під визначальним впливом, а часто і за безпосередньої участі візантійців відбувалися суспільні зміни у державному та правовому житті Київської Русі після запровадження християнства. Саме за посередництва візантійців наші пращури сприйняли не лише нову віру, але й античну культурну спадщину.

Зважаючи на вищезазначене, очевидно, що дослідження правових зав'язків державної влади та особистості у Візантії сприяє поглибленню розуміння витоків європейської правової традиції та становить значний науковий інтерес.

Стан дослідження. Питання еволюції державно-правових уявлень в Європі достатньо детально розроблене світовою та українською юридичною наукою. У вітчизняній науці відчутний внесок у дослідження цього питання здійснили С.К. Бостан, С.П. Головатий, М.І. Козюбра, П.Ф. Мартиненко, Д.Г. Севрюков, О.О. Шевченко, С.В. Шевчук та інші науковці.

Водночас питання місця Візантії у вказаному процесі світовою наукою розроблене недостатньо. Причину такого стану речей, як видається, слід вбачати у негативному стереотипі, який утвердився в європейській суспільній свідомості у Новий час під впливом діячів Просвітництва. Термін «візантійський» часто асоціюється із такими негативними рисами, як автократія, бюрократизм, корупція та занепад. Просвітителі не надто переймалися справжньою історією Візантійської держави, проте використовували її гіперболізований образ як архетип авторитарної та корумпованої держави [3, с. 32]. Натомість сучасна наука схильна заперечувати цей стереотип і дедалі частіше розглядає візантійське суспільство як активне, динамічне, сформоване на основі античних державницьких ідеалів. До таких висновків прийшли визначні вчені багатьох країн: німець Г. Бек, американець Е. Калделліс, британка Дж. Херрін, а також їхні російські колеги І. Медведєв, В. Вальденберг та інші.

В українській науці можна виділити роботи представників вітчизняної школи візантології: Л.В. Войтовича, А.М. Домановського, Н.Б. Козака, І.М. Лильо, М.М. Мельника, С.Б. Сорочана, О.В. Файди. У працях зазначених науковців приділяється значна увага дослідженню особливостей конституційного устрою, правової культури та статусу особистості у Візантії. Водночас варто зауважити, що власне юридичною наукою ця тема практично цілком проігнорована.

Мета дослідження. Дослідження має на меті висвітлення передумов формування державно-правових принципів та уявлень відносно правових зав'язків та відносин між владою, суспільством та особистістю у Візантійській імперії. Зазначені відносини досліджуються у людиноцентричному вимірі та нерозривному зв'язку із питанням статусу людини у правовій системі Візантії.

Виклад основного матеріалу. Дослідження відносин та правових зав'язків між державною владою та особистістю у Візантії становить певну склад-

ність через малу чисельність суто юридичних історичних джерел у цій сфері. Візантійська цивілізація загалом не лишила глибоко розробленої письмової законодавчої спадщини у царині публічного права. Наслідуючи традицію античного Риму, візантійські законодавці були зосереджені на розвитку та вдосконаленні приватноправового та кримінального законодавства. Натомість у Візантії практично відсутні державні акти, які б прямо визначали коло прав та обов'язків людини або межі державної влади. Не існувало нічого подібного до західноєвропейських середньовічних «протоконституційних» актів на кшталт Великої хартії вольностей, Золотої Булли або Великого березневого Ордонансу.

Юридична джерельна база, здатна пролити світло на досліджуване питання, вичерпується окремими імператорськими наказами та новелами законодавства. Деякі загальні натяки, що вказують на місце людини у візантійській політичній та правовій системі, містяться у кодифікованих законодавчих актах різних часів, таких як Еклога, Епаногога (Ісагога), Василіки та інші. Загалом конституційна система Візантійської імперії будувалася на основі звичаєвого права, яке лише уточнювалось імператорськими та церковними актами.

Такий стан речей змушує дослідника звертатися не лише до актів писаного законодавства, але і до філософських, політичних та історичних першоджерел, здатних прояснити фактичний правовий статус людини та надати інформацію про візантійську правову культуру загалом.

Формування Візантійської державності, а точніше трансформація античної Римської імперії у середньовічну державу, відбувалося під впливом низки економічних, політичних та культурних факторів. Визначальними із серед них стали три таких: християнізація суспільства; втрата західних територій і зміщення політичного та культурного життя на схід держави; криза рабовласницького ладу та формування феодалної економічної системи. Ці процеси відбувалися синхронно і значною мірою зумовлювали один одного. В результаті розгортання зазначених процесів у правовому житті Візантії, як, власне, і в інших християнських державах Європи, прослідковуються дві кардинальні тенденції, які визначили парадигму розвитку правового статусу людини: зміцнення авторитету монарха та підвищення соціального статусу людини. З погляду людини XXI сторіччя ці тенденції здаються майже антагоністичними, проте вони цілком гармонійно поєднувалися у свідомості людини середньовіччя, яка сприймала увесвіт як ієрархічну систему. Держава, на думку людей середньовіччя, була віддзеркаленням небесної ієрархії: монарх керує державою так само, як Бог керує світом. Відповідно, високий авторитет імператора у Візантії визнавався суспільно корисним та, принаймні в теорії, тільки сприяв утвердженню статусу людини. При цьому слід зробити суттєве уточнення: влада імператора, незважаючи на безпрецедентний авторитет, вважалася легітимною тільки за умови, що вона здійснюється в інтересах суспільного блага [3, с. 136].

Видатний філософ, богослов і державний діяч X століття Миколай Містик називав Імператора «неписаним законом», проте відразу уточнював, що ця дефініція зовсім не означає, що він наділений правом порушувати закон і робити усе, що заманеться, навпаки, Імператор є законом, який знаходить прояв у його діях, спрямованих на утвердження суспільної користі. При цьому, творячи несправедливість, Василевс перетворюється на тирана і тим самим заперечує божественне походження своєї влади, а відповідно – втрачає легітимність. Самодержець, на думку Миколая, має «задовольнятися своєю владою і не переступати меж, намічених йому Богом» [4, с. 70]. Аналогічні думки знаходимо у роботах Іоана Зонари, Феофілакта Охридського, Патріарха Фотія, Мануїла Мосхопула, Кекавмена та багатьох інших. Ідея легітимності імператорської влади звучить постійним рефреном усієї філософсько-правової думки Візантії. Таким чином, для візантійської правосвідомості воля Імператора хоча і стоїть вище писаного законодавства, проте має чіткі природно-правові та моральні обмеження. Візантійський публіцист Кекавмен зазначав: «Поки Василевс своїми діями та законоположеннями чинить благо, ми підкорюємося йому. Проте, якби він сказав: «Випий отруту!» – ти, звичайно, не зробив би того, або якби сказав: «Увійди в море і перепливи його!», але і цього ти не зможеш зробити» [5, с. 291]. Отже, легітимність влади імператора зумовлювалася моральною та фізичною можливістю виконання його наказів. Зрештою, візантійське законодавство знає приклади «самообмеження» влади монарха. Так, у новелі імператора Мануїла Комніна 1158 року зазначається: «... якщо моєю царственістю буде наказано усно чи письмово будь-що, що протирічить праву або змісту законів, то нехай воно буде недійсним і в усіх випадках не чинним» [5, с. 65].

Виразною рисою візантійської автократії, яка відрізняє її від азійських держав, є чітке розмежування посади імператора та його особистості. Якщо перша має божественне походження та віддзеркалює «небесну ієрархію», то імператор як особистість є звичайною людиною, чиновником, який отримав відповідну владу винятково для виконання посадових обов'язків. Так, у II титулі Василік зазначається, що Імператор є уособленням законності та загальним благом для всіх підданих. Він нікого не переслідує, керує ворожнечею, і нікого не нагороджує за власною ініціативою, проте роздає нагороди залежно від вчинків кожного [6, с. 275].

Слід зазначити, що принцип спадковості влади утверджувався у Візантії вкрай важко. Формально кожен імператор отримував владу від народу в особі мешканців столиці. Легітимність отримання посади підтверджувалась вигуками народного зібрання «Аксіос!» («Достойний!») та урочистою присягою нового імператора. Такий стан речей, на думку американського візантолога Ентоні Калделліса, вказує на республіканський характер візантійської державності. Разом із тим після інтронізації влада імператора жодним чином юридично не обмежувалася. Єди-

ним способом висловлення недовіри до правлячого монарха було позбавлення його влади через повстання. Слід зазначити, що такі дії вкладалися в матрицю візантійської правової культури та вважалися цілком допустимими. На практиці це призводило до формування інституту «популярності» імператора в очах народу, як передумови його легітимності.

Показово, що у період із 323 по 1453 роки із 88 візантійських монархів 43 втратили престол внаслідок акцій народного невдоволення. Характерно, що позбавлення імператора влади ніколи не тягло за собою жодних конституційних змін. Метою зміщення імператора завжди було винятково відновлення втраченого правового порядку. Сама ж імператорська влада не втрачала свого престижу.

Загалом для візантійської правосвідомості обсяг влади завжди кореспондував обсягу відповідальності, покладеної на владну особу. Характерний приклад міститься у «Тактиці Лева» – військовій інструкції, що мала нормативний характер. Автор «Тактики», імператор Лев VI Мудрий, встановив диференціацію військових покарань залежно від посади воїна. Цей акт не встановлював конкретних покарань для рядових солдат (стратіотів) та молодшого офіцерського складу за непослух командирів, проте представник «особового складу тагми» (вищого командного складу) в аналогічній ситуації карався на смерть [7, с. 162].

У цьому контексті характерним є відношення візантійської карної системи до учасників заколотів та інших злочинів проти держави. До організаторів таких діянь карна система була суворою: на них чекала страта або осліплення. У кращому разі заколотники могли розраховувати на конфіскацію майна і постриження у монахи. Причому покарання зазвичай чекало не лише на самого нещасливого узурпатора, але і на його оточення та членів сім'ї. Разом із тим простих громадян або солдат, які воювали на боці заколотників, суттєво не карали: зазвичай їх лише проводили містом зі зв'язаними руками, після чого відпускали [8, с. 160].

Під впливом формування феодалізму та християнства у Візантії відбувається переосмислення цінності людини. З погляду візантійського права кожна людина за своєю природою вважалася вільною, як син Бога та істота, очищена Христом. Відповідно, дещо корегуються завдання закону і права: тепер кожна людина – особистість, яка має бути наділена правами, адже її свобода подарована не державою, а Богом [9, с. 16]. Автори візантійських законодавчих актів часто акцентували увагу на їхній гуманістичній спрямованості. Так, метою прийняття Еклоги проголошувалося пом'якшення законів у дусі утвердження більшого людинолюбства [10, с. 39].

Разом із тим візантійська теорія соціальної справедливості засновувалась на принципі законності і непорушності станового розшарування суспільства. Суспільна злагода, на думку візантійців, могла бути досягнута за умови розподілу прав залежно від соціального статусу та індивідуальних заслуг кожного. Услід за античними авторами візантійці виступа-

ли проти «механічної» рівності, якій протиставляли рівність «дистрибутивну»: кожному має віддаватися «йому належне право», яке зовсім не обов'язково має бути тотожним праву іншого [4, с. 85]. Так само як і в Середньовічній Європі, у Візантійській імперії суспільний ідеал вбачався у гармонійній співпраці формально нерівних між собою людей, кожен із яких грає унікальну соціальну роль. «Священик, лицар і селянин мають бути товаришами» – така класова гармонія і заперечення соціальної мобільності – ідеал Європейських мислителів тієї епохи [11, с. 30]. Ця концепція відображала значне соціальне-правове розшарування візантійського суспільства. До кінця візантійської історії інститут рабства формально так і не був скасований, хоча через економічні причини практично повністю занепав уже в епоху раннього Середньовіччя. Разом із тим статус раба у Візантії суттєво еволюціонував порівняно із античним Римом. Якщо, за висловом Ульпіана, раби у Римі вважалися «ніким», тобто повністю виключалися із кола суб'єктів права, то візантійське законодавство уже визнавало за рабами певні майнові права, а також визнавалися законними шлюби між рабами та вільними громадянами [12, с. 792].

Незважаючи на те, що закон не встановлював відповідальності господарів за жорстокість до рабів, візантійська суспільно-правова думка рішуче засуджувала такі аморальні прояви та закликала громадян бути милосердними. Вірогідно, суспільний осуд став одним із факторів відмирання інституту рабства.

Перехід від античного Риму до середньовічної Візантії позначився суттєвими змінами у соціально-правовому статусі жінки. За класичним римським правом жінка не була самостійним суб'єктом цивільного права та повністю залежала від чоловіка, батька, опікуна. Будь-які самостійні політичні права жінок заперечувалися і поготів. Жінка завжди знаходилася в тіні свого чоловіка і лише користувалася перевагами його соціального статусу.

Розвиток візантійського права був спрямований на утвердження статусу жінки як повноправного суб'єкта цивільно-правових та шлюбно-сімейних правовідносин. Державна влада прагнула до забезпечення майнових прав жінки, особливо дружини і матері, все більше підкреслюючи її рівність з чоловіком. Починаючи із VIII сторіччя діти, незалежно від статі, отримували рівні права на спадок батьків. Остання норма навіть випереджала законодавство Середньовічної Західної Європи.

Разом із тим сімейне право Візантії вводило низку невідомих класичному римському праву обмежень як для жінки, так і для чоловіка. Зокрема, законодавчо були суттєво обмежені підстави для розлучення і укладання нового шлюбу. Крім того, у візантійському законодавстві відбувається переосмислення подружньої зради, яка під впливом християнства починає вважатися кримінальним злочином. Показово, що покарання, які передбачалися за цей вид правопорушень, вирізнялися жорстокістю та принизливим характером: публічне відрізання носа, бичування тощо.

Як зазначає Г.Г. Літаврін, специфічною рисою візантійської правової культури було те, що, забезпечуючи майнову рівність жінки, візантійський закон всіляко обмежував її суспільно-політичну активність [8, с. 168]. Проте, незважаючи на справедливість наведеного твердження, слід зазначити, що і в політичному житті статус жінки поступово утверджувався. Так, якщо дружини імператорів античного Риму ніколи не сприймалися як носії влади, візантійські імператриці вже вважалися рівними за статусом своїм вінченосним чоловікам. Навіть більше, історії відомі випадки, коли візантійські цариці ставали одноосібними володарками. Згадайте хоча б бурхливі періоди правління імператриць Зої або Ірини. На думку французького візантиніста А. Рамбо, політична роль цих жінок була унікальною порівняно з іншими середньовічними християнськими та мусульманськими країнами [14, с. 821]. Про високий рівень освіченості серед жінок аристократичного кола свідчить наявність серед них видатних істориків, авторів політичних трактатів, таких як Євдокія Макремволітіса або Анна Комніна.

Висновки. Аналіз правових зв'язків між державною владою та особистістю у Візантійській імперії дозволяє зробити певні висновки.

Візантійська концепція правового статусу людини сформувалася на основі давньоримських політико-правових поглядів під впливом християнського віровчення та суспільно-економічних змін у Середньовічній Європі.

Римські республіканські традиції знайшли втілення у візантійському політично активному суспільстві. Легітимність державної влади на чолі з імператором зумовлювалась служінням суспільній користі. Отримуючи владу, імператор урочисто присягав перед народом, а народ вигуками «Аксіос!» підтверджував легітимність вступу нового монарха на престол. Разом із тим влада імператора була юридично нічим не обмежена. Єдиним способом висловлення недовіри до правлячого монарха, який перетворився на тирана, було позбавлення його влади шляхом повстання. Характерно, що відлучення таких імператорів від влади ніколи не тягло за собою жодних конституційних змін. Візантійському праву невідомі договірні конституційні акти, подібні до Західноєвропейських. Мова завжди велася винятково про відновлення status quo.

Візантійське суспільство характеризувалося широкою, майже необмеженою владою державної бюрократії. Проте пропорційно до влади зростала і міра посадової відповідальності чиновника.

На відміну від античного права, візантійська суспільно-правова думка під впливом християнства починає розглядати кожну людину як незаперечну цінність. Проте такий «гуманізм» мав доволі специфічні особливості. Для Візантії, так само як і для тогочасної Західної Європи, характерною є концепція «дистрибутивної рівності». Цей підхід передбачає замість гарантування кожному рівних прав надання кожному індивідуального обсягу прав та обов'язків, зумовленого його соціальною роллю.

Суспільний ідеал вбачався у гармонійній соціальній взаємодії формально нерівних особистостей.

Суттєвіші порівняно з античною Римською державою зміни відбулися і у суспільно-правовому стату-

сі жінки. Візантійське законодавство має тенденцію до урівнення цивільних та сімейних гендерних прав. Разом із тим у соціально-політичній сфері жінки залишалися суттєво обмеженими у правах та можливостях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. Енцикл.», 1998. Т. 1 : А-Г. 672 с. іл.
2. Бостан Л.М., Бостан С.К., Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Запоріжжя, КСК-Альянс, 2014. 488с.
3. Калделлис Э. Византийская республика: народ и власть в Новом Риме [пер. и отв. ред. В.И. Земскова]. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2016. 448 с.
4. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 576 с.
5. Кекавмен. Советы и рассказы: поучение византийского полководца XI века / подг. текста, введ, пер. с греч., коммент. Г.Г. Литаврина. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алетейя, 2014. 712 с.
6. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. Львів : Апріорі, 2011. 880 с. іл.
7. Лев VI Мудрий. Тактика Льва. Санкт-Петербург : Алетейя 2012. 368с.
8. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы / отв. Ред. А.П. Каждан. Санкт-Петербург : Алетейя, 2014. 256 с.
9. Величко А.М. Идея права в Византии. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2011. № 1. С. 15–24.
10. Еклога: Византийский законодательный свод VIII века. Москва, Наука. 1965. 225 с.
11. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва : Искусство, 1990 г. 396 с.
12. Большая Энциклопедия под. ред. С.Н. Южакова и проф. П.Н. Милокова Санкт-Петербург 1896 г., т. 4, 794 с.
13. Підпригора О.А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ : Венгури, 1997. 336 с.
14. Rambaud A. Empereurset Impératrices d'Orient. 1891. Т. 103. P. 814–838.